

А.В.КЕНТІЙ

ДОКУМЕНТИ ОУН ТА УПА У ФОНДАХ ЦДАГО УКРАЇНИ

Запропонована читачам «Українського історичного журналу» стаття – це останнє наукове дослідження відомого історика-архівіста, заслуженого працівника культури України, довголітнього співробітника Центрального державного архіву громадських об'єднань України Анатолія Вікторовича Кентія (1937–2010 рр.). Автор, який свого часу був членом Робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності українських націоналістів і написав низку наукових праць з історії Української військової організації, Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, вивчивши величезний корпус документів із даної тематики, подав повний огляд джерельної бази з історії ОУН та УПА, що зберігається у фондах ЦДАГО України.

Після проголошення незалежності України стався справжній вибух інтересу суспільства і науковців до критичного переосмислення багатьох сторінок її історії. Цьому процесу поряд з іншими причинами сприяли зняття грифа таємності з більшості документів Національного архівного фонду України та їх широке використання науковцями. Особливу зацікавленість дослідників викликали й викликають події, пов'язані з утворенням і діяльністю Організації українських націоналістів (ОУН) та створеної нею у 1942–1943 рр. Української повстанської армії (УПА). Вершиною діяльності цих утворень був період Другої світової війни, коли ОУН та УПА, об'єднані націоналістичною ідеологією, стали провідною силою українського визвольного-революційного руху, здійснивши жертовну спробу збройним шляхом вибороти самостійну соборну державу. За словами відомого американського дослідника Дж.Армстронга, «українці, майже єдині серед східноєвропейських націй, виявилися здатними вести збройну боротьбу, нехай в обмеженому сенсі та впродовж короткого періоду, як проти німецьких, так і проти радянських сил»¹.

На сьогодні одне з найбільших зібрань документів ОУН та УПА за 1941–1945 рр. зосереджене у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Матеріали з цієї тематики зберігаються майже у всіх обласних державних архівах західного регіону нашої країни (особливо слід згадати Державний архів Рівненської області). Значний масив документів ОУН і УПА відклався у вигляді речових доказів у кримінальних справах проти активних учасників цих утворень у Державному архіві Служби безпеки України та регіональних управліннях СБУ.

Майже всі матеріали ОУН та УПА, які зберігаються у державних архівах України, надійшли до цих установ від органів НКВС–НКДБ, партизанських формувань УРСР і військових частин радянської армії, котрі

¹ Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. – Москва, 2008. – С.185.

захопили їх у боях із загонами повстанців та у ході ліквідації підпільних структур Організації українських націоналістів у республіці. Після 1991 р. у західних областях, зокрема у Тернопільській, виявлено заховані повстанцями й підпільниками окремі комплекси джерел ОУН та УПА.

У державних архівах колишньої УРСР науково-технічне впорядкування документів обох утворень наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. провадилося за скороченим циклом, оскільки дані комплекси підлягали таємному зберіганню та їх широке використання не планувалося. Це призвело до того, що рівень наукової інформованості архівних описів на комплекси джерел ОУН та УПА в якісному вимірі виявився дуже низьким щодо як систематизації матеріалів за предметно-тематичною ознакою, так і розкриття їх змісту й складу у заголовках справ.

До державних архівосховищ, де зберігаються документи українського націоналістичного руху, належить зокрема ЦДАГО України. У цьому архіві зазначені джерела не зосереджені в одному комплексі, а розкидані по різних фондах та колекціях, що значно ускладнює їх пошук і використання. Крім того, у багатьох випадках заголовки справ, котрі містять матеріали згаданої тематики, не розкривають їх склад та зміст. Наприклад: справа №1716 (ф.1, оп.23) «Копії документів українсько-німецьких націоналістів (10.11.1945 – 8.12.1945 рр.)» або справа №2971 (там само) «Копії оунівських документів (1946 р.)» тощо. Тож мета даного огляду полягає в тому, щоби виокремити групи джерел ОУН й УПА, які відклялися і зберігаються у фондах та колекціях Центрального державного архіву громадських об'єднань України, охарактеризувати склад і зміст основних із них, створивши умови для подальшого використання в наукових і інформаційно-довідкових цілях.

За підрахунками на основі обліково-довідкових документів ЦДАГО України, матеріали ОУН і УПА зосереджено у справах фондів: ф.1 «ЦК Компартії України», оп.22 «Документи особливого сектора та організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про підпільно-партизанський рух в Україні періоду Великої Вітчизняної війни» (спр.390, 867); оп.23 «Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина)» (спр.926, 931, 1716, 1717, 2968, 2971, 2973, 2974, 4964); оп.70 «Документи відділу агітації й пропаганди ЦК Компартії України» (спр.237, 238, 987, 992, 993, 996, 997, 999); ф.6 «ЦК Компартії Західної України», оп.1 (спр.301, 479); ф.57 «Колекція документів з історії Компартії України», оп.4 «Документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (спр.342–344а, 344б, 345–349, 352–359, 361, 363–372, 374–386); ф.62 «Український штаб партизанського руху», оп.1 (спр.253, 1622, 1641); ф.63 «Перша Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С.А.Ковпака», оп.1 (спр.162); ф.96 «Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Ф.М.Михайлова», оп.1 (спр.66); ф.166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР», оп.3 (спр.149, 151, 152); ф.269 «Колекція документів «Український музей у Празі», оп.1 (спр.168–186); усього 90 справ, котрі хронологічно охоплюють події з 1929 р. по 1946 р. включно.

Окремі матеріали ОУН і УПА, особливо після 1946 р., зустрічаються також у деяких справах ф.1 «ЦК Компартії України» у вигляді додатків до інформацій обкомів про боротьбу з українськими націоналістами; однак у заголовках таких справ відомості про них відсутні.

Основний масив документів ОУН та УПА становлять машинописні копії, друкарські примірники, окремі – російською мовою, рідко – оригінали. За номінальною ознакою це постанови великих зборів та конференцій Організації українських націоналістів, накази, розпорядження, вказівки, заяви, звернення, листівки Проводу ОУН (ПУН) і Головної команди УПА, крайових проводів ОУН на ЗУЗ (західноукраїнські землі) і ПЗУЗ (північно-західноукраїнські землі), обласних, окружних, районних та кущових проводів ОУН, командування та штабів груп УПА «Озеро», «Турів», «Заграва» та ін. Вони охоплюють програмові, організаційні, політичні, ідеологічні, пропагандистські, військові й інші питання діяльності українського революційно-визвольного руху в 1930–1940-х рр. Але слід зауважити, що частина документів не датована і не завжди вказується їх автор.

Довоєнну діяльність ОУН репрезентовано документами з фонду №269 «Колекція документів «Український музей у Празі»» (оп.1). Серед них – звіт про діяльність Проводу ОУН за період з 15 квітня по 1 жовтня 1929 р., звіти його фінансового референта, а також адміністратора часопису «Розбудова нації» за той рік, стенограми нарад членів проводу 9–12 жовтня і 26–27 грудня (там само, спр.168, 169).

За 1930 р. у ф.269 відклалися обіжники ч.1 й ч.3 голови Проводу ОУН Є.Коновальця до референтів і членів ПУН із додатком організаційної акції ОУН на ЗУЗ на липень – грудень; інформаційні бюлетені №1–4, 6–8 за січень (там само, спр.170); звіт заступника голови Проводу ОУН М.Сціборського про I-шу конференцію ОУН на ЗУЗ (лютий) та матеріали до нього (постанови конференції, тимчасовий Устрій Організації українських націоналістів на ЗУЗ, схема побудови крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ); звіт провідника організації на цих землях З.Пеленського про її роботу станом на 3 квітня; звіт головного контролера ОУН Я.Морелевича про поїздку до Закарпаття 8–18 лютого; резолюція червневої 1930 р. конференції членів ПУН із питань внутрішньої політики; постанова Проводу в справі акції проти групи А.Лівицького; комунікат (повідомлення) ПУН про щорічне відзначення українськими націоналістами 22 січня як Свята соборності (там само, спр.170–173).

У зазначеному комплексі доцільно виділити листування секретаря Проводу ОУН В.Мартинця з головою ПУН Є.Коновальцем, його членами Д.Андрієвським, О.Сеником-Грибівським, М.Сціборським, З.Пеленським, Р.Ярим та ін. з організаційних, політичних й ідеологічних питань розвитку українського націоналістичного руху за січень – грудень 1930 р. Особливу цінність серед цієї документації становлять листи Є.Коновальця (оригінали). У них дається глибокий аналіз стану й діяльності організації за час після її I-го конгресу (1929 р.), міститься критика роботи окремих членів ПУН та накреслюються завдання, котрі мали зробити ОУН провідною силою українського визвольного руху.

Важливе значення також мають примірники друкованого органу ОУН «Український націоналіст» за 1933–1935 рр., які зберігаються у фонді №269 (там само, спр.186). Із ними органічно поєднуються «Бюлетені крайової езекутиви ОУН на західних землях України», ч.1, 2 за 1930–1931 рр. і ч.11–12 за 1933 р. У бюлетені ч.2 привертає увагу «Декларація Проводу українських націоналістів» (листопад 1930 р.), де зазначається, що на окупованих Польщею й СРСР українських землях мають місце «масові вияви народної революційності у вигляді численних підпалів большевицьких колгоспів та польських маєтків, терористичного нищення представників окупаційної влади, економічних та інших саботажних актів і т.д.». ПУН також заявляв, що Організація українських націоналістів убаचाє свою місію «в організації народних мас на окупованих землях, у виробленні в них активізму та підготовки їх до збройного зриву – національної революції» (ф.6, оп.1, спр.301, 379).

Найбільш широко у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України представлені документи ОУН (бандерівської й мельниківської фракцій) періоду Другої світової війни, особливо за 1941–1944 рр. Серед матеріалів 1939–1940 рр. – «Бюлетені Націоналістичної пресової служби», №51, 53 за листопад – грудень 1939 р., в яких містяться відомості про збройні виступи українських націоналістів проти Польщі у вересні того року (ф.269, оп.1, спр.186); брошура «Чорна книга бунту Яри-Бандери-Горбового», де викладається мельниківська версія розколу 1940 р. в організації (там само, спр.185), а також низка звернень, заяв та летючок ОУН(м) напередодні німецько-радянської війни (ф.57, оп.4, спр.370).

У числі документів цієї фракції привертають увагу летючки «Українці!» з викладом 19 найважливіших завдань націоналістичної програми; «Націоналісти!», де зазначалося, що «Москва намагається розложити нас із нутра» й що «гурт засліплених нездоровим амбітництвом і безвідповідальних членів на еміграції пішов слідами відомої махновщини та зробив спробу замаху на існуючий в ОУН організаційний лад» (натяк на виступ групи С.Бандери – *Авт.*); звернення мельниківців «Українці-червоноармійці!», де зазначалося: «Творіть таємні бойові групи Організації українських націоналістів», «розкладайте РККА з середини», «винищуйте сталінських псів», «готуйтеся до вирішального бою за Україну»; дві відозви від імені ПУН та його голови А.Мельника «Українці!» із закликами «стягнути одним залізним, карним фронтом до оборони і розбудови України» й розпочати «всенародне повстання на українських землях проти панування Москви і советів».

Зазначене повстання в Україні в дійсності готували обидві ОУН – бандерівська й мельниківська; до НКВС СРСР потрапив один із примірників генерального плану виступу, який мав розпочатися лише після нападу Німеччини на СРСР. Проте наприкінці 1940 р. та у першій половині 1941 р. радянські органи держбезпеки завдали потужних ударів по підпільних структурах обох фракцій і фактично зірвали заплановані заходи.

У комплексі документів ОУН(б) за 1940–1941 рр. значний інтерес становлять «Маніфест Організації українських націоналістів» та «Короткий популярний виклад ідеології, політики українського націоналізму (Нарис

підставних думок)». Що стосується «Маніфесту», то він існує у двох редакціях, які помітно різняться змістом 4-го параграфу. В першому його варіанті, котрий, на нашу думку, датується кінцем 1940 р., до бойових лав Фронту української національної революції² закликалися всі учасники визвольної боротьби 1917–1921 рр., шумськісти і хвильовисти, укапісти, українські комуністи та комсомольці-націоналісти, члени й прихильники національної опозиції. У редакції 1941 р. до ФУНР закликалися всі українці, де б вони не жили (ф.1, оп.23, спр.931, арк.104–104 зв.; там само, оп.70, спр.999, арк.144). У «Короткому популярному викладі ідеології, політики українського націоналізму» (13 параграфів), автором якого був відомий діяч бандерівської фракції Я.Старух, зазначалося: «Український народ буде жити в українській державі, побудованій через ОУН, вільним життям і буде паном на своїй землі» (там само, оп.23, спр.931, арк.124).

Серед документів передодня німецько-радянської війни найбільшу увагу привертають матеріали II Великого збору ОУН(б), який відбувся у квітні 1941 р. у Кракові. На ньому були ухвалені програмові, вишкільно-виховні й пропагандивні напрямні, постанови про зовнішні символи, організаційне привітання та свята, у справі диверсії А.Мельника, а також Устрій Організації українських націоналістів.

II Великий збір ОУН ознаменував легітимізацію керованої С.Бандерою організації, котра виникла після розколу в українському націоналістичному середовищі у лютому 1940 р., а також накреслив основні її завдання напередодні німецько-радянської війни. У контексті цього були розроблені напрямні «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» та інші документи. На порядок денний стало питання організації та вишколу власної військової сили, яка мала «стати ядром української армії в українській державі». Головним завданням ОУН вважалася «революційно-визвольна боротьба українського народу проти Москви за суверенну соборну українську державу» (там само, спр.926, арк.182–207).

Напад Німеччини на СРСР обидві фракції ОУН зустріли з ентузіазмом, закликавши своїх членів, симпатиків та все українське населення вітати й підтримувати вермахт, і водночас розгорнули велику роботу щодо пропаганди своїх програм та гасел, прагнучи брати активну участь у громадському й господарському житті. 16 липня 1941 р., наприклад, було оприлюднено інформацію №1 від імені ОУН(б), котра зобов'язала всі свої осередки приступити до ліквідації комуністичної символіки та облаштування національною населені пункти, звільнені від радянських військ; збирати й докладно описувати факти більшовицьких звірств та боротьби ОУН із московським пануванням; урочисто ховати жертв більшовицького терору, впорядковувати поховання загиблих українських патріотів та німецьких вояків (ф.166, оп.3, спр.149, арк.8).

У той час від імені ОУН(б) розповсюджувалися відозви «Робітники українці!», «Українське селянство!» й «Учителі українці!». У першій зокрема

² Організація, створена на Волині Т.Басюком, намагалася розгорнути антибільшовицьку та антинімецьку структури. Діяла на території Кременеччини в 1942–1943 рр.

наголошувалося, що «непереможна німецька армія проганяє з України московсько-більшовицьких загарбників» і «на руїнах московсько-більшовицької імперії будуеться нова незалежна українська держава». У другій летючці роз'яснювалося, що «німецька армія – найкультурніша армія світу» й вона «не заперечує утворення української держави і влади українських селян, робітників та інтелігенції». Третя відозва закликала вчителів включатися у будівництво УССД, вносити у школу «український дух», допомагати організації під проводом С.Бандери, вітати вермахт, котрий «проганяє з наших земель жидівсько-комуністичну наволоч» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.121–121 зв., 157–157 зв.; ф.57, оп.4, спр.370, арк.25).

Аналогічно трактувала німців і летючка Проводу ОУН(м) «Українці!». У ній зазначалося, що український народ «приймає німецьке військо як союзника в боротьбі» й допомагає йому «збройною рукою». Висловлювалася також надія на те, що майбутня співпраця України і Німеччини «укладеться в обопільній доброзичливості та пошані для добра обох народів» (ф.57, оп.4, спр.370, арк.12).

Кілька документів Організації українських націоналістів, котрі зберігаються у фондах ЦДАГО України, характеризують події, пов'язані зі спробами врегулювати відносини між бандерівцями й мельниківцями, а також із протестами ОУН стосовно німецької політики в українському питанні. Так, 24 липня 1941 р. голова ПУН А.Мельник надіслав листа райхсміністрові окупованих східних областей А.Розенбергу з проханням не допустити розподілу території України і не включати терени Східної Галичини до Генерал-губернаторства (ф.166, оп.3, спр.151, арк.14). А 12 грудня того року на ім'я німецького урядовця надійшов меморандум ОУН із пропозицією налагодження співпраці в питаннях дебільшовизації звільнених від советських військ теренів та з урахуванням українських національних інтересів (там само, арк.12–13).

30 липня 1941 р. А.Мельник надіслав листа до Української ради сеньйорів³ у Львові з висловом готовності до солідарної праці з усіма націоналістичними силами й громадським активом та згодою розпочати переговори з С.Бандерою з метою об'єднання (там само, арк.10).

Серед документів ОУН(б) 1941 р. привертає увагу «Зарядження» Крайового проводу Організації українських націоналістів на ЗВЗ (умовно датується початком вересня) до своїх членів із закликом перебудувати організаційну роботу з огляду на можливі репресії з боку німецької адміністрації. Ставилося завдання бойкоту українсько-німецьких концертів, зустрічей, уникнення арештів, заборони будь-яких зв'язків із гестапо та ін. Вказувалося на необхідність створення в кожному селі й місті сильного організаційного осередку ОУН, гуртків симпатиків, підпорядкування цілого українського суспільства «волі одного сильного центра, волі одного сильного Проводу» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.149).

³ У 1941 р. після проголошення Акту від 30 червня група Я.Стецька вирішила створити революційний парламент, до якого було запрошено українських політичних діячів, що на той момент проживали у Львові. Почесним президентом його обрали А.Шептицького, реально керував К.Левицький. Незабаром організацію було розпущено.

До 1941 р. відноситься і документ бандерівської фракції під назвою «Наказ Ч.2», котрий був спрямований на вдосконалення організаційно-внутрішнього життя Організації українських націоналістів. Він містить цінні відомості щодо умов приймання нових членів до її лав. Зокрема вказувалося, що «за членів ОУН уважати лише тих, які були членами вже під час більшовицької окупації», а новими можуть стати ті, хто виявив себе «геройською поставою в партизанських боях з більшовиками». Водночас наказ застерігав, що до організації не слід приймати «слабих членів», адже у лавах націоналістів має бути «сильний елемент».

Вражають вимоги до тих осіб, котрі прагнули вступити до ОУН. Від них вимагалось знати Декалог українського націоналіста та вміти його пояснити; знати 12 прикмет його характеру; докладну історію організації; постанови її I й II конгресів; політичну і господарську програму ОУН; історію України; мати вироблений націоналістичний світогляд та революційне ставлення до життя й ін. (ф.57, оп.4, спр.377, арк.7–7 зв.).

До згаданого документа слід віднести за змістом і дві брошури ОУН(б): «Прапор українського націоналіста» та «Катехизм українця-націоналіста». У першій із них уміщено: «Марш українських націоналістів», «10 заповідей українця-націоналіста (декалог)», «12 прикмет характеру українського націоналіста», «44 правила життя»; у другій замість «Маршу» – «Молитва українського революціонера» (там само, спр.369, арк.51–58 зв., 48–50 зв.). Із цими матеріалами пов'язані також «Текст присяги ОУН» (там само, арк.4), «Присяга» (там само, арк.14), «Молитва про Україну» (там само, арк.5), «Пояснення Декалогу» (там само, арк.17–21).

На зламі 1941–1942 рр. обидві фракції ОУН переконалися у тому, що в політиці Третього Райху на Сході Європи немає місця незалежній Україні, а тому мали визначитись у питанні ставлення до Німеччини як до нового окупанта українських земель. Коли бандерівська організація із початку 1942 р. приступила до організаційно-політичної й військової підготовки можливого виступу проти нацистів, то мельниківці ще намагалися дійти порозуміння з ними.

Серед документів 1942 р. найбільший інтерес становлять матеріали конференцій ОУН(б) та ОУН(м). Матеріали II конференції бандерівської організації, котра відбулася у квітні 1942 р., складаються зі вступу і неповного тексту політичних, організаційних, вишкільних та пропагандивних постанов. Зібрання констатувало «близьку можливість збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви)», але застерігав, щоб ця боротьба не перетворилася у «партизанщину», а оформилася в «широкий всенародний рух». На перший план ставився не збройний виступ, а створення й розбудова власних революційно-політичних та військових сил. Головним для ОУН уважався фронт боротьби «з московським імперіалізмом, під якою маскою він не виступав би (білогвардійщина, керенщина, більшовизм, слов'янофільство, їм подібних)». Було визнано «за недоцільне в сучасний момент брати участь у протижидівській акції, щоби не стати сліпим знаряддям у чужих руках і не відвернути увагу від головних ворогів» (там само, спр.346, арк.1–5).

Серед матеріалів мельниківської ОУН – «Ствердження і тези, проголошені на конференції членів Організації українських націоналістів, представників частини території, що входить у склад СУЗ (східноукраїнські землі), яка відбулася в травні 1943 р.». На зібранні відзначалося, що після початку німецько-радянської війни «український націоналізм і визвольносамостійницька думка вросли в місцевий терен і непохитно закріпилися серед найширших верств українського народу», на його східних землях революційний рух також переживає «час буйного, весняного розвою». Однак «при тяжких ударах зовнішнього чинника (йдеться про німців – Авт.) діяльність ОУН «катастрофально підупала».

Утім, учасники конференції висловили впевненість, що у горнилі світової війни «згине старий світ, стара система, що давила більше двадцяти років українську націю, а з нею цілий ряд інших свободолюбних націй». Найбільшим ворогом національних революцій та самовизначення народів є «московсько-більшовицький універсалізм, всесвітнянські ідеї московського більшовизму».

Тези закликали членів мельниківської фракції до відданості справі, дисципліни і працьовитості, до перетворення нації в «один бойовий табір», створення «єдиного українського фронту» й таврували «братовбивчих каїнів з-під знаку новітнього Махна–Бандери» (там само, арк.6–8).

У числі інших документів ОУН(м) – лист голови Української національної ради⁴ в Києві М.Величківського від 10 січня 1942 р. до райхскомісара України Е.Коха зі скаргою на припинення її діяльності у листопаді 1941 р. та натяком на можливість негативного впливу цього акту на німецько-українську співпрацю в боротьбі з більшовизмом (ф.166, оп.3, спр.149, арк.15–16); звернення уповноваженого Проводу ОУН(м) від 16 квітня 1942 р. до імперського міністерства закордонних справ із проханням захистити українське населення Північної Буковини, Бессарабії й Трансністрії від репресивних дій румунської адміністрації (там само, арк.19–19 зв.); лист А.Мельника від 22 червня того року до райхсміністра А.Розенберга з проханням змінити німецьку політику щодо України, залучити до унормування духовного, культурного, економічного життя, адміністративної праці національні сили, визнати право народу на самостійне існування (там само, арк.17–18).

Деякі цікавими документами за 1942 р. представлено й ОУН(б). Серед них – наказ ч.1 та інструкція окружного референта СБ від 14 лютого того року «Для районних референтів безпеки» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.119–120) і наказ крайового провідника Організації українських націоналістів на ЗУЗ «Дем'яна Дмитріва» (М.Степаняка) від травня 1942 р. «Члени ОУН». Цей документ мав мобілізаційний характер, проголошував, що ОУН – «це єдина сьогодні революційна, політична, керівна й організуюча сила української нації». Перед її членами ставилися такі невідкладні завдання: об'єднати навколо революційних та бойових прапорів організації весь український народ; прищепити ідею революційної боротьби за національну державу у серце

⁴ Створена у вересні 1941 р. з ініціативи похідних груп ОУН(м). Формальним керівником був професор М.Величківський, фактичним – О.Кандиба (Ольжич). Передбачалося, що це буде основа передпарламенту до проведення легітимних виборів.

і душу кожного українця й українки; скріпити внутрішньоорганізаційну та політичну дисципліну, скріпити всю ОУН з народом «в один гранітний моноліт боротьби за українську державність» (ф.57, оп.4, спр.377, арк.8–8 зв.).

Особливо привертає увагу «Слово Організації українських націоналістів у першу річницю проголошення самостійності Української Держави у Львові дня 30 червня 1941 року» під назвою «Український народ!»), датоване 30 червня 1942 р. У цьому документі зазначалося, що українці ще у 1917 р. шляхом національної революції «почали будувати самостійну українську державу», але більшовицький вождь Ленін «своїми облудними гаслами, терором і силою придавив тоді вільну Україну, пов'язав її знов з Москвою». Коли почалася німецько-радянська війна українські націоналісти «партизанськими діями» включилися до фізичного знищення «московсько-жидівського окупанта» й 30 червня 1941 р. проголосили у Львові «створення Української Держави». Однак проти цього виступила Німеччина і включила її землі у колоніальну систему «нової Європи». Хоч за цих обставин українські національні сили опинилися під загрозою ударів із боку Берліна та Москви, проте вони не припинять боротьбу за незалежну Україну. Але сьогодні, коли йде бій «з московсько-жидівським більшовизмом», не йдеться про виступ проти нових господарів країни, тобто німців, адже «нашим першим ворогом є таки Москва». «Слово» закликало не вірити чужинцям і гуртуватися навколо ОУН С.Бандери, яка є першим легіоном у боротьбі за українську самостійну соборну державу (там само, спр.348, арк.19–19 зв.).

Готуючись до можливого збройного виступу проти всіх окупантів, організація намагалася застерегти своїх членів та симпатиків, весь український народ від передчасного втягнення в цю боротьбу. Про це зокрема йшлося у відозві «Українці!», котра закликала народ шукати своє місце «не серед більшовицьких партизанок, а в організованих рядах ОУН» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.134).

Упродовж жовтня – листопада 1942 р. побачили світ відозва й лютючка крайового проводу бандерівської фракції на ПЗУЗ «Українці!» та «Бережіться провокацій». У першій зазначалося, що німці прагнуть терором довести український народ «до розпуки, до дрібних збройних виступів». Але зараз не час іти до бою, бо «ворог ще має силу», такий виступ «скінчився б провалом, невдачею». Завдання дня – «ширити національну і політичну свідомість у широких масах», творити «свій спільний фронт боротьби за самостійну соборну українську державу» під проводом ОУН. У другій – ішлося про німецькі провокації стосовно «засобу винищення українських мас: гестапо разом з НКВС намагаються втягнути українське населення в партизанку, завчасно штовхнути його до боротьби з німцями». З огляду на зазначене організація закликала не дати «себе ворогам провокувати», перед обличчям смерті об'єднатися «в один спільний фронт боротьби в слушний час за самостійну соборну українську державу» (там само, арк.136, 145).

Аналогічна за змістом була й відозва ОУН(б) від жовтня 1942 р. «Партизанка і наше ставлення до неї», де стверджувалося, що «українці не брали і не беруть участі в партизанці», а партизани – це «агенти Сталіна і Сікорського» (ф.57, оп.4, спр.348, арк.27–27 зв.).

1943 рік займає визначальне місце в історії українського революційно-визвольного руху, хоч обидві фракції ОУН пішли різними шляхами: бандерівці, організувавши Українську повстанську армію, вступили у збройну боротьбу з імперіалізмом Москви та Берліна під гаслом побудови УССД; мельниківці, об'єднавшись із групою Т.Бульби-Боровця, намагалися утриматися від прямого протистояння з нацистами й шукали з ними порозуміння на ґрунті визнання національних інтересів українського народу. Саме цей рік найбільш широко представлено документами націоналістичного руху у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Найбільш важливі серед матеріалів бандерівського табору – неповні тексти постанов ІІІ конференції ОУН(б) (17–21 лютого 1943 р.) у двох частинах: «А. Сучасне міжнародне положення, позиції воюючих сторін, позиції поневолених народів і сучасне міжнародне становище України. Б. Ситуація на українських землях та минулорічний період боротьби українського народу, стан організованих українських політичних сил та роль ОУН(сд)⁵ як керівного чинника в національно-визвольній боротьбі українського народу» (там само, спр.352, арк.1–5) та матеріали ІІІ Надзвичайного великого збору Організації українських націоналістів (21–25 серпня 1943 р.), які зберігаються у вигляді брошур або неповних текстів окремих постанов. Брошури містять розлогий аналітичний вступ «Два роки боротьби», програмові й політичні постанови (там само, арк.16–27, 28–31).

Серед решти документів ОУН(б) – відозва її Проводу «Український народо!» та «Пропагандивні інструкції» (на момент наближення фронту), які датуються вереснем 1943 р. Головний зміст цих матеріалів – підготовка організації й прихильного до неї населення до протидії поверненню радянської влади: «Не будемо міняти німецькі залізні пута на московські кайдани!».

У відозві «Український народо!» викладалася широка програма всенародного опору в формі «організованої збройної оборони». Населення закликалися не покидати своїх хат і сіл, нікуди не їхати; українські поліцейські та добровольці при вермахті мали організувати «невеликі бойові загони» й переховуватися від «московських банд»; перед українськими повстанцями ставилося завдання роззброювати відступаючі підрозділи німців і здобувати собі зброю, приймати до своїх загонів «грузинів, татар, узбеків, таджиків та всіх поневолених народів», винищувати «агентів московського Кремля, усіх ворожих вислужників і сексотів», захищати мирне населення від «німецьких та більшовицьких репресій», покрити всю територію «українськими бойовими загонами» (ф.1, оп.23, спр.992, арк.20–20 зв.).

У «Пропагандивних інструкціях» зверталася увага всіх осередків ОУН на організацію активної пропагандистської діяльності серед населення, зокрема представників інших національностей, які тимчасово перебувають в Україні, бійців радянської армії й членів більшовицької адміністрації (там само, спр.931, арк.94–103).

⁵ Організація українських націоналістів (самостійників-державників). Із лютого до липня 1943 р. це була офіційна назва ОУН(б).

Привертають увагу кілька матеріалів бандерівської фракції, які стосувалися підтримання дисципліни та порядку у лавах націоналістичного руху. Серед них – наказ крайового провідника ОУН на ПЗУЗ «Бориса Боруна» (імовірно, один із псевдонімів Д.Клячківського – *Авт.*) від 10 січня 1943 р. «Всім членам Організації українських націоналістів». У ньому зазначалося, що члени ОУН «ріжних степенів» «не придержуються закону організації, відчувається брак залізної організаційної дисципліни, брак точності і послідовності в праці як в організаційно-революційному, так і в щоденному житті». Наказ встановлював 10 випадків порушень, за котрі члени ОУН підлягали покаранню смертю (ф.57, оп.4, спр.353, арк.3). У квітні 1943 р. було оприлюднено документ одного з окружних проводів бандерівської фракції на Волині й Поліссі «До відома всім членам ОУН», в якому повідомлялося про розстріл за невиконання наказу бойовика Трофінюка (там само, спр.358, арк.8).

5 та 18 жовтня 1943 р. два комунікати видав Волинський обласний провід Організації українських націоналістів. У першому зазначалося, що з лав юнацтва ОУН виключено чотирьох осіб (двох хлопців і двох дівчат) за аморальну поведінку (там само, арк.49); у другому повідомленні містилась інформація про те, що до страти засуджено зв'язкового окружного зв'язку А.Стугу, якому інкримінувались аморальні вчинки стосовно жінок, невиконання наказів командирів, поширення комуністичної пропаганди (там само, арк.50).

А 18 грудня 1943 р. теренова СБ на Волині та Поліссі у своєму комунікаті повідомила про розстріл організаційного станичного села Старі Кошари Мацеївського району Волинської області І.Білинського за зв'язки з червоними й видачу їм таємниць (там само, арк.71).

До згаданого блоку матеріалів слід віднести й наказ ч.1 обласного провідника бандерівської організації на ПЗУЗ про форму та порядок проведення сходин (зборів) осередків українських націоналістів. У ньому наголошувалося, що «прикази ОУН мусять бути безоглядно виконувани» й на кожних сходинах «члени здають своєму провідникові звіт з праці і з чування». Згідно з наказом, збори мали «бути для члена духовною поживою, збуджувати у ньому силу й енергію до дальшої праці» (там само, спр.377, арк.6).

Найбільш масовими документами ОУН(б) за 1943 р. є відозви, звернення й летючки. Серед ранніх – матеріали крайового проводу бандерівської фракції на північно-західних українських землях (6 січня) «З Різдом Христовим!» та «Народе України!» (22 січня того року). Останній присвячувався черговій річниці Акту злуки українських земель 1919 р. (ф.1, оп.70, спр.992, арк.37, 39).

Кілька цікавих документів датуються березнем – квітнем 1943 р., коли ОУН(б) розпочала збройну боротьбу з окупантами українських земель. Зокрема відозва крайового проводу ОУН на ПЗУЗ «До бувших вояків Червоної армії» закликала військовополонених не «йти в партизанку», а творити спільно з УПА «перші пробойові революційні відділи у боротьбі з імперіалізмами за побудову національних держав» (ф.57, оп.4, спр.358, арк.4–4 зв.). Летючка ОУН «За що борються українські націоналісти»

(25 квітня того року) була в основному звернена до батьків молодих людей. У ній містився заклик не приглядатися «з заложеними руками до полум'я боротьби за визволення», а брати «активну участь у боротьбі», не тримати біля себе дітей, а посилати їх «в ряди борців за добро, силу і велич українського народу», щоб вони зі зброєю в руках дали «належну відсіч німецьким куроїдам» та московським «звіздоносам» (там само).

Привертає увагу за змістом і відозва «В обличчі подвійного наступу» (без дати). У ній наголошувалося, що «на наших очах автоматично створився німецько-більшовицький протиукраїнський фронт» та що завдання радянської влади «і так званих червоних партизанів в Україні зводиться в першу чергу до боротьби з українською національною революцією». А для Третього Райху головним ворогом в Україні є не комуністи, а українські націоналісти (ф.1, оп.70, спр.992, арк.173–173 зв.).

У середині літа 1943 р., коли на фронтах Другої світової війни стався перелом на користь Об'єднаних Націй, пропагандистська діяльність ОУН(б) головним чином спрямовувалася на викриття імперіалістичних планів Берліна й Москви щодо поневолених народів, зокрема України, об'єднання всіх антиімперіалістичних та національних сил, згуртування їх навколо бандерівської організації, підготовку відсічі очікуваному поверненню радянської влади. Серед матеріалів того періоду – звернення крайового проводу ОУН на ПЗУЗ «Українці!» (літо 1943 р.), в якому зазначалося, що на жодну «проголошену ворогом мобілізацію ми не підемо, ані на німецьку, ані на московсько-більшовицьку» (там само, арк.97–97 зв.); летючка «Боротьба за хліб – боротьба за владу» (серпень 1943 р.) (там само, арк.105–106 зв.); відозва російською мовою Проводу ОУН «Робітники, селяни, інтелігенти і народи СРСР» (вересень), в якій зазначалося, що Сталін хоче розбити Німеччину й «зайняти її місце завойовника всієї Європи». А щоб цього не сталося, треба перетворити «імперіалістичну війну в проти-режимну громадянську війну» (там само, арк.108–113 зв.); звернення ПУН «Український народ!» (вересень), де містився заклик до збройної самооборони (там само, арк.123–123 зв.).

У жовтні та листопаді 1943 р. розповсюджувалася летючка ОУН «Громадяни України!». У ній стверджувалося, що Друга світова війна, розпочата німецькими і радянськими імперіалістами, «вступила в критичну фазу». Відступ вермахту на Східному фронті – це «не военні успіхи Кремля», а «невідхильний результат розвалу Німеччини, прискороного наступом аліантів» (союзників). У документі також наголошувалося, що СРСР пішов «жебрати допомоги в аліантів» та виступає «як другорядна підсобна сила у військовій стратегії аліантів». Летючка закликала: «Більшовицьких окупантів, які повертаються в Україну, привітаємо так, як гостили і прощаємо німців. А червоних партизанів уже б'ємо... Збройною силою будемо боронити народ і землю перед більшовицькими катами і грабіжниками... Єднайтесь в організовані лави ОУН, вступаєте в бойові лави УПА» (там само, арк.131, 137–137 зв.).

Цікавим є «відкритий» (або «відвертий») лист від 1 жовтня 1943 р. осередку Організації українських націоналістів (бандерівців) на ЗУЗ до

губернатора дистрикту Галичина О.Вехтера. У ньому зазначалося, що на початку війни українські націоналісти своїми діями підтримували вермахт і сприяли його переможному походу на Схід. Але потім німецька влада змінила ставлення до українців, заперечила їх право на власну державу й змусила взятися до зброї. Але така боротьба – на користь більшовиків. Тому автори документа зверталися до губернатора з проханням домогтися налагодження співпраці українських національних сил із німецькою адміністрацією в інтересах боротьби зі спільним ворогом. При цьому зауважувалося, що коли цього не відбудеться, українці стануть на бік більшовиків, хоча це не є бажаним. Копії згаданого листа були адресовані також імперській та партійній нацистській канцеляріям, фельдмаршалові В.Кайтелю, шефу преси Третього Райху Й.Геббельсу, райхсфюрерові СС Г.Гімлеру та намісникові Генерал-губернаторства Г.Франку (ф.166, оп.3, спр.149, арк.43–44).

Важливе місце у комплексі матеріалів революційно-визвольного руху за 1943 р. належить документам УПА. Серед них – «Зарядження в земельній справі Головної команди Української повстанської армії як найвищої і одинокі суверенної влади на звільнених землях України» (15 серпня 1943 р.); «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України, видане Головною командою Української повстанської армії як найвищої і одинокі суверенної влади на звільнених землях України з дня 1 вересня 1943 р.» (ф.1, оп.70, спр.237, арк.33–34); наказ командира УПА «Клима Савура» від 31 серпня «Друзям повстанцям і командирам революційно-визвольної Української повстанської армії», де ставилися такі основні завдання: зміцнювати й розширювати «повстанські сили»; розгорнути їх дії на всій території України під керівництвом штабу УПА; перетворити її «в один військовий табір»; підняти рівень «військового знання повстанців і командирів» (ф.57, оп.4, спр.353, арк.53–53 зв.).

Цікавим за змістом є розпорядження керівника політичного відділу УПА «Галини» (Я.Бусела) від 27 жовтня 1943 р. «В справі розподілу і читання літератури» (там само, арк.68). Ним встановлювався порядок колективного читання в осередках ОУН та підрозділах повстанської армії націоналістичної літератури під контролем і з роз'ясненням провідників або політвиховників.

Серед чи не найперших відомих дослідникам матеріалів УПА – звернення її Головної команди від 20 травня 1943 р. «Українці!», де наголошувалося, що після двох років кривавої війни між московським та німецьким імперіалізмами «встає тепер знов весь український народ на захист свого права до своєї землі». У документі містився заклик до боротьби за УССД, вступати у «перші лави бійців – Українську повстанську армію (УПА), котра об'єднує під одною командою усіх чесних українців» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.153). Летючка штабу УПА «Український народ!» (травень) агітувала за вигнання німецьких і московських загарбників та заохочувала українців вступати до лав повстанської армії, яка одинокі бореться за долю народу (там само, оп.70, спр.992, арк.57).

Органічно пов'язане зі згаданими документами й звернення Української народної самооборони (УНС)⁶ у липні 1943 р. «Українці!» до населення Галичини в зв'язку з рейдом у Карпати червоних партизанів С.Ковпака і неспроможністю німецької влади забезпечити лад у регіоні. Воно закликала українців гуртуватися під національними прапорами, не допомагати червоним. Із грудня 1943 р. на базі загонів УНС було розгорнуто УПА-Захід (ф.57, оп.4, спр.358, арк.24).

Поряд із документами Головної команди УПА у фондах ЦДАГО України зберігаються й матеріали територіальних груп повстанської армії – «Турів» (колишня «Озеро») та «Заграва». Серед них – відозва штабу групи «Озеро» за травень 1943 р. «Хто ми є і чого хочемо?» (ф.1, оп.70, спр.992, арк.60, 61–62); дві летючки групи «Турів» за серпень того року «Українці Полісся!» й «Український хліб – для українського народу» (там само, арк.103–104); наказ ч.4 командира військової округи «Турів» «Рудого» та керівника її штабу «Ярослава Кармалюка» до референтів юнацтва від 20 вересня 1943 р. про посилення роботи з молоддю через школи і церкви (ф.57, оп.4, спр.353, арк.62); інструкція «Тура» від вересня того року для сотенних виховників повстанської армії групи «Турів» (там само, арк.128); інструкція команданта заплілля військової округи «Заграва» «Ярослава Кармалюка» й суспільно-політичного референта ВО «Андрія Вербенка» від 10 жовтня «Для районних рад і управ» про обрання їх складу та основні завдання (там само, арк.129); вказівки ч.9 команданта заплілля військової округи «Заграва» «Юрка» «До всіх комендантів надрайонів і референтів заплілля ВО» від 12 жовтня 1943 р. про покарання тих членів Організації українських націоналістів, які привласнюють державне або приватне майно (там само, арк.63); наказ ч.6 команданта заплілля військової округи «Турів» «Ярослава Кармалюка» від 15 жовтня «До всіх комендантів заплілля» про затримання й перевірку осіб, котрі без відповідних документів перебувають на терені ВО, та передавання їх для з'ясування справ до загонів УПА і СБ (там само, арк.57); наказ командира групи «Турів» «Рудого» й політвиховника «Хмурого» від 17 листопада про відзначення дня Свята Базару (там само, арк.79); наказ шефа технічного відділу групи «Заграва» «Лебедя» від 20 листопада 1943 р. «Командирам заплілля надрайонів і районів» про підготовку підземних сховищ для укриття особового складу й тримісячного запасу харчів (там само, арк.80).

Що стосується інших заяв, звернень і летючок Української повстанської армії за 1943 р., то серед них доцільно виділити три тематичні групи, які стосуються партизанів, радянських військовослужбовців та представників народів СРСР у лавах вермахту. Із весни того року загони червоних партизанів, котрі намагалися перейти у західні області УРСР, стали одним з основних противників ОУН та УПА, відтак українські повстанці почали, крім бойових дій, вести проти них агітаційно-розкладову роботу, в тому

⁶ Збройні формування українського національного руху Опору в дистрикті Галичина у 1943 р. Формування загонів УНС було викликано необхідністю захисту місцевого населення від терору німецької окупаційної влади та протидії радянському партизанському з'єднанню С.Ковпака, яке у цей час діяло в регіоні.

числі шляхом розповсюдження летючок, які друкувалися російською й українською мовами. Чи не найпершою серед них у той час була відозва «Партизани» (без дати та авторства), котра виправдовувала збройну боротьбу останніх проти гітлерівців, але закликала їх не допомагати більшовикам, а боротися за створення української незалежної держави, зміцнювати «загальний фронт усіх національно-революційних сил у боротьбі з імперіалізмом» (ф.1, оп.70, спр.992, арк.169–169 зв.).

Від імені УПА було видано ще кілька летючок: «Червоні партизани!», «Червоні партизани і партизанки» й «Звернення до партизанів Червоної армії» (там само, арк.167, 171–171зв.).

У жовтні – листопаді 1943 р. розповсюджувалася зокрема відозва «Червоні партизани!», в якій містився заклик знищувати німецьких загарбників, а потім повернути свою зброю «проти кремлівських катів та їхніх агентів» (там само, арк.132–133 зв., 143–143 зв.). Окрема летючка вийшла під назвою «До українських партизанів». У ній піддавалася критиці політика більшовицької влади стосовно України, зазначалося, що не треба вірити у силу радянської армії, котра знекровлюється, що боротьба партизанів безнадійна, а тому для них єдиний вихід – переходити на бік УПА, вішати «своїх пиявок-комісарів». При цьому зауважувалося, що в повстанській армії «будете даліше командирами» (там само, арк.163).

Антипартизанський характер мала й відозва УПА «Українці! Брати і сестри!» за листопад 1943 р., видана від імені 18 утікачів із лав Чернігівсько-Волинського з'єднання О.Федорова. У бік червоних партизанів робилися такі закиди: вони співпрацюють із поляками, спільно грабують українське населення, не довіряють йому, не борються за самостійну державу, а «тільки за інтереси Москви» (там само, арк.145–146 зв.).

Аналогічною за змістом була й летючка від імені українців-наддніпрянців в УПА «Хай живе вільна, самостійна соборна українська держава! Досить брехні!», в якій зазначалося, що заяви більшовиків стосовно підтримки населенням червоних партизанів – брехливі (там само, арк.140).

Із кінця літа 1943 р., коли німецькі війська та їх союзники відступали з території Лівобережжя і готувалися до евакуації з Донбасу, керівні центри ОУН та УПА остаточно усвідомили неминучість поразки Третього Райху й повернення радянської влади. Не вважаючи доцільним чинити відкритий збройний опір радянським військам, Провід ОУН(б) прагнув шляхом пропаганди підірвати моральний дух вояків, відмовляти їх від участі в операціях проти українських повстанців і закликати до переходу на бік УПА. При цьому основний акцент робився на агітацію серед військовослужбовців-українців та представників народів Кавказу й Середньої Азії; окремі відозви були звернені й до росіян.

Згадані летючки видавалися переважно російською мовою; перші з них датуються червнем 1943 р. Окремі мали загальний характер, наприклад, «Червоноармійці!» (без дати, російською мовою; там само, арк.164), але більшість було звернено до представників народів СРСР у лавах радянських військ. Серед них – «Азербайджанці!» від листопада того року (ф.57, оп.4, спр.358, арк.69–69 зв.), «Вірмени та інші народи Кавказу!» від червня (там

само, арк.23–23 зв.), «Грузини!» від червня й вересня (там само, арк.22–22 зв.; ф.1, оп.70, спр.992, арк.118–118 зв.), «Донські козаки!» від листопада (там само, арк.139), «Казахи, башкири, калмики, удмурти!» від вересня (там само, арк.121–121 зв.), «Кубанці, потомки запорізьких козаків!» від липня (ф.57, оп.4, спр.358, арк.25; ф.1, оп.70, спр.992, арк.90), «Сини Туркменії!» від вересня (ф.57, оп.4, спр.358, арк.43–43 зв.), «Таджики!» від листопада (ф.1, оп.70, спр.992, арк.142), «Татари Поволжя!» від вересня (ф.57, оп.4, спр.358, арк.42–42 зв.), «Узбецькі аскери!» від жовтня (там само, арк.55–55 зв.), «Узбеки, казахи, туркмени, таджики, башкири, татари, народи Уралу, Волги і Сибіру, народи Азії!» від червня (ф.1, оп.70, спр.992, арк.83), «Черкеси, кабардинці, осетини, чеченці, адигейці, лезгини, інгуші!» від листопада 1943 р. (там само, арк.144–144 зв.). Основний зміст цих документів – гостра критика більшовицької влади у цілому й зокрема щодо національного питання, заклик до представників народів СРСР переходити зі зброєю на бік українських повстанців і ставати активними учасниками революційно-визвольних рухів поневолених націй.

Серед летючок УПА, звернених до червоноармійців-росіян, – «Росіяни!» за червень 1943 р. та «Товариші росіяни, червоноармійці і командири!» (обидва російською мовою) за листопад того ж року. В першій зазначалося, що їх закобалив уряд більшовиків, як і решту народів СРСР, а тому їх місце у лавах повстанської армії, котра бореться під гаслом «Свобода народам – свобода людині!». Відозва закликала організувати «російські національні військові загони при УПА» (там само, арк.80–81 зв.). У другій летючці визнавався героїзм росіян «в боротьбі з німецькими окупантами», але підкреслювалося, що Українська повстанська армія на окупованій території «також вела жорсткі бої з німецькими бандами». Зазначалося також, що комуністи «насилено насаджували русифікацію», викорінювали «будь-який прояв дійсної національної культури», а тому український народ домагається «повного відділення від більшовицького Радянського Союзу» та перебуватиме в дружніх стосунках з російським народом, якщо він «побудує свою державу тільки на своїх етнографічних землях» (там само, арк.141).

Окремо розповсюджувалася датована груднем 1943 р. відозва Головної команди УПА «Українці – бійці і командири Червоної армії», де йшлося про те, що комуністи провадили проти України політику терору, національного та політичного гніту й робили це «систематично та послідовно». Летючка закликала вояків-українців не слухати «московсько-більшовицьких завойовників», не виступати «збройно проти своїх рідних братів-повстанців», приєднуватись до лав УПА (там само, арк.152–152 зв.).

Кілька летючок від імені повстанської армії було адресовано білорусам («Білоруський народ!» за грудень 1943 р.; там само) та полякам. У відозві до останніх за той же місяць зазначалося, що німці і більшовики використовують їх «як сліпе знаряддя своєї політики» й на українській землі «ви Польщі ніколи не побудуете». Полякам рекомендувалося поспішати рятувати свою країну на «матірних землях» та обернути зброю проти німецького і московського імперіалізмів (там само, арк.154–154 зв.).

Цікавими є летючки від імені вірменського загону при повстанській армії «До всіх військовополонених та легіонерів» (там само, арк.100–100 зв.) і російського легіону при УПА «Звернення до руських полонених» (там само, арк.101–101 зв.), датовані серпнем 1943 р.

Серед матеріалів УПА особливу увагу привертає відозва Головної команди Української повстанської армії «Українці!» у вигляді машинописної копії, котра датується часом не пізніше 1 березня 1943 р. Цей документ був спрямований на боротьбу з алкоголізмом як всенаціональною хворобою серед українського громадянства й вимагав проведення, починаючи з указаної дати, низки рішучих заходів. Однак аналіз змісту відозви не дає можливості чітко визначити, хто є її автором – Головна команда УПА Т.Бульби-Боровця чи організації С.Бандери (там само, арк.48). Якщо це матеріал від імені штабу повстанської армії, створеної після III конференції ОУН(б), то він буде першим документальним свідченням про існування УПА, керованої Проводом ОУН(б), уже з кінця лютого 1943 р.

Серед решти документів бандерівської ОУН та УПА в ЦДАГО України відклалося чимало матеріалів вишкільного і навчально-методичного, художньо-творчого та фінансового характеру (реферати, доповіді, конспекти лекцій, посібники). Усі вони переважно стосуються теренів Волині та Полісся (ф.57, оп.4, спр.363, 366–368, 374–376, 378–384).

Друковані видання революційно-визвольного руху представлено газетою «Вільна Україна» (ч.7 за серпень 1943 р.), часописом політвідділу УПА «До зброї» (ч.1, 3 за липень і вересень того року; ф.1, оп.70, спр.238, арк.9–14 зв., 21–26, 27–32 зв.) та іншими документами.

За 1943 р. у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігаються також окремі матеріали ОУН(м). Привертають увагу листи А.Мельника до райхсфюрера СС Г.Гімmlера (3 лютого 1943 р.), райхсміністра окупованих східних областей А.Розенберга (5 лютого) та фельдмаршала В.Кайтеля (8 лютого) з проханням змінити ставлення німецької влади до України та залучити її національні сили до спільної боротьби з більшовизмом (ф.166, оп.3, спр.149, арк.22–30, 31–35, 36–40). Серед зазначених документів копії машинописних примірників німецькою та російською мовами, а також один оригінал, підписаний особисто А.Мельником.

Липень 1944 р. став періодом найбільшого розвитку всіх форм діяльності ОУН та УПА. У цей час завершився процес об'єднання волинсько-поліської УПА з УНС Галичини в єдину повстанську армію, відбулося створення Української головної визвольної ради (УГВР) як широкого представницького органу, котрий перебрав «керівництво визвольною боротьбою українського народу». Після того, як наприкінці літа 1944 р. німецькі війська залишили територію України, єдиним ворогом революційно-визвольного руху залишилася радянська влада.

Серед матеріалів УГВР у фондах ЦДАГО України – друкарський примірник універсалу «Народе український!», копії російською мовою «Платформи Української головної визвольної ради» та роз'яснень для пропагандистів ОУН «УГВР – важливіший етап у визвольній боротьбі українського народу»,

котрі додаються до інформації НКВС УРСР на ім'я М.Хрущова від 20 листопада 1944 р. (ф.1, оп.23, спр.926, арк.147–154, 158–165 зв.)

Із документів ОУН(б) слід виокремити матеріали організаційно-інструктивного та пропагандивного характеру. Серед них – повідомлення крайового проводу на західноукраїнських землях за березень 1944 р. «До відома членству ОУН, бійцям УПА і громадянству», в якому заперечуються заяви більшовиків про співпрацю Організації українських націоналістів та повстанської армії з німцями (там само, спр.931, арк.16–17); інструкції Волинського обласного проводу ОУН «Політичним референтам надрайонів» (18 квітня 1944 р.); «Тимчасові інструкції» організаційної референтури крайового проводу ОУН на ЗУЗ (7 вересня того року), де викладаються завдання осередків у зв'язку з поверненням радянської влади (там само, арк.191–198); «Основні вказівки з пропагандивної роботи членів революційно-визвольної ОУН у лавах Червоної армії» (серпень 1944 р.) (там само, арк.199–202).

Весною 1944 р. датується документ Організації українських націоналістів «Інструкцію передати до низу», котрий зберігається у вигляді машинописної копії російською мовою, складеної управлінням «Смерш» 1-го Українського фронту. Головний зміст інструкції – загальне переслідування поляків, крім сексотів, припинити; всю боротьбу, яка велася проти німців, переключити на боротьбу проти більшовиків на всі 100%; жоден «східняк» не може працювати в службі безпеки чи на іншій відповідальній посаді (там само, арк.41).

Серед низових матеріалів ОУН(б) привертає увагу «Інформативний звіт з більшовицької дійсності за час від 27.03–08.08.1944 р.» з терену Станіславщина – Коломийщина, датований 30 серпня того року й підписаний «Климом» (машинописна копія). Тут міститься цікава характеристика поведінки радянських вояків: «В теперішній Червоній армії (читай російській) панує велика розгнuzданість. Немає вже тієї дисципліни та порядку, що був колись. Бійці часто крадуть у селян коні, безрого, вози і т.п. Рівно червоноармійці насилують мирних жінок. [...] Сильно поширене серед червоноармійців пиття горілки-самогону». Не менш критично подається й стан роботи Організації українських націоналістів: «Окружний і повітовий проводу ОУН в часи мобілізації і евакуації втратили голову, зневірилися в наші сили... В теперішній більшовицькій дійсності маси зневірилися до того степеня, що навіть не хочуть приймати тих, яких раніше знали, ба, навіть їсти не хочуть їм дати, аж так зневірилися маси до Проводу. Однак не зневірилися в слушність нашої справи боротьби» (там само, спр.926, арк.32–55).

Інші документи ОУН у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України за 1944 р. частково репрезентовано летючкою «Смерть ворожим запродацям» за серпень того року, де містилося застереження: «Українські революціонери-самостійники будуть нещадно розправлятися з кожним більшовицьким лакеєм, з кожним ворожим запродацем» (там само, оп.70, спр.996, арк.69); відозвою «Українці» (того ж місяця), яка закликала до боротьби з «московсько-більшовицькими завойовниками»,

щоб визволити народ «з-під більшовицького ярма» (там само, оп.22, спр.867, арк.180); «Листом колгоспників України до ката народів Йоськи Сталіна» (вересень того року), котрий начебто власноруч підписали 2 млн 998 тис. 876 селян (там само, оп.70, спр.996, арк.20–20 зв.).

Важливими документами у фондах ЦДАГО України за 1944 р. представлено Українську повстанську армію. Це – наказ командира УПА-Північ «Панаса Мосура» від 14 січня того року командирам груп, командирам військових округ, референтам СБ про завдання служби безпеки у підрозділах повстанської армії (там само, оп.23, спр.931, арк.40); наказ групи «Богун» УПА-Північ від 18 квітня про штати командирів куренів і сотень (там само, арк.51–52); «Правила польової жандармерії при УПА», затверджені 1 січня 1944 р. командиром групи «Саблюком» із УПА-Північ (там само, арк.34–34 зв.).

Серед відозв УПА – «Червоноармійці!» й «Бійці і командири Червоної армії» російською мовою за січень того року (там само, оп.70, спр.997, арк.4, 16–16 зв.), «Українці!» від 1 березня (там само, арк.17), «Робітники України!» за червень (там само, арк.93), «Червоноармійці-тиловики» та «Працюючий народ СРСР» за липень 1944 р. (там само, арк.107–108).

У летючці «Бійці і командири Червоної армії» зокрема зазначалося, що коли вермахт ступив на територію України, а «кремлівські шури втекли до Самари», то на захист народу «піднялись українські повстанці». Але потім Сталін кинув в Україну «банди червоних парашутистів». Відозва таврувала партизанів як «перших помічників німецьких фашистів у нищенні українських народних мас», котрі «завжди уникали і уникають боїв з німцями», та закликала радянських військовослужбовців винищувати «банди червоних партизанів», не воювати проти повстанської армії.

Цікавою за змістом є летючка політвідділу УПА-Північ за травень 1944 р. «Сталінська імперіалістична кліка в кривавому поході». Вона була відповіддю на звернення Президії Верховної Ради і РНК УРСР від 14 лютого 1944 р. «До учасників так званих «УПА» та «УНРА»⁷. У відозві М.Хрущов, М.Гречуха й Л.Корнієць іменувалися поплічниками Сталіна у справі нищення українського народу та як такі, що найзапекліше виступають проти повстанської армії (там само, спр.996, арк.10).

До матеріалів 1944 р. можна віднести і «денник» О.Повшука, де зафіксовано події за період з 17 вересня 1939 р. по 17 серпня 1944 р. Документ зберігається у вигляді рукопису й машинописної копії; його було вилучено 28 вересня 1944 р. радянськими військами в автора у с. Божкевичі Млинівського району Рівненської області. Зміст «денника» характеризує його як допитливу та цікаву людину, схильну до глибокого аналізу подій, свідком котрих він був. Зокрема О.Повшук спочатку був зв'язаний з ОУН(м), потім перебував в УПА. Світоглядні позиції його відзначалися суперечливістю. Його кредо було: «Хочу правди і хочу жити, працювати для добра і справедливості». Він критично ставився до деяких заходів радянської влади, до крикунів-націоналістів, до гасла «Україна для українців». Але коли ознайомився з

⁷ Українська народна революційна армія створена Т.Боровцем-Бульбою як повстанське з'єднання «Поліська Січ». У квітні 1943 р. перейменована на УНРА.

постановами III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), то записав у «деннику», що вони для нього «святість, за яку варто гинути». Автор із глибокою повагою ставився до вояків УПА, зазначаючи, що вони геройські б'ються проти сотень ворогів і підривають себе гранатою, щоб не потрапити в полон (ф.57, оп.4, спр.344, арк.1–126).

Документи революційно-визвольного руху за 1945 р. відклалися у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України у вигляді інструкції (машинописна копія російською мовою) ОУН від 12 листопада 1945 р. «Надрайонним провідникам до виконання», де містився глибокий аналіз діяльності організації за попередній час і накреслювалися основні завдання на зимовий період 1945–1946 рр. (ф.1, оп.23, спр.1716, арк.7–17), та низки документів ОУН у Карпатському краї. Серед них – «Звіт з пропагандивної роботи в першому районі за час від 13.09 по 25.09.1945» (Калуський район, Станіславська область) з двома додатками: «Повідомлення до всіх директорів, завідувачів та вчителів» (без дати) й інструкція Калуського районного проводу Організації українських націоналістів від 20 вересня 1945 р. «Про завдання теренових провідників і референтів» (там само, арк.2–2 зв., 4–4 зв., 5–5 зв.); а також аналітичний матеріал ОУН «Із доповіді в день 26.10.1945» з аналізом міжнародних відносин після війни, стану справ та менталітету населення Східної України, викладом основних завдань організації (там само, спр.2968, арк.26–43); заклик ОУН від 28 листопада 1945 р. «До бойкоту так званих виборів до Верховної Ради СРСР» (там само, арк.13–15); інструкція ч.2 крайової референтури пропаганди проводу ОУН Карпатського краю від 24 грудня 1945 р. з питань бойкоту виборів до Верховної Ради СРСР (там само, арк.9–11); машинописна копія російською мовою листа місцевого провідника «Роберта» (Я.Мельника) «другу Всеволоду» від 26 грудня 1945 р. з питань поточної діяльності й звітності (там само, арк.6–8).

До 1945 р. можна умовно віднести конспіративний матеріал ОУН під назвою. «Лікар Здоровенко І.І. Санітарні вказівки в наглих захворюваннях (популярний доклад)». У ньому містяться детальні постанови з усіх питань діяльності осередків Організації українських націоналістів та наголошується, що «конспірація, конспірація і ще раз конспірація – ось секрет успіху нашої боротьби» (там само, спр.1717, арк.68–82).

Кілька документів ОУН Карпатського краю датуються 1946 р. Серед них – указівки проводу від червня того року «Всім членам організації і всім повстанцям до виконання» з викладом основних завдань діяльності після «великої блокади» 1946 р.; лист провідника ОУН Карпатського краю «Роберта» від 22 серпня того року «Зову» про ставлення до українців, які приїдуть зі східних областей на ЗУЗ у пошуках продовольства; лист окружного провідника «Богуна» за вересень 1946 р «Зову» про підготовку до зими 1946–1947 рр. й основні завдання місцевих осередків ОУН та загонів УПА (там само, спр.2974, арк.57–60, 230–232, 218–228).

До зазначених матеріалів слід віднести й летючки проводу ОУН Карпатського краю за травень – липень 1946 р.: «Молоді друзі», «Їдучим на Донбас»,

«Українська молодь», «До українських селян ЗУЗ», «Українці Закарпаття», «До демобілізованих вояків Червоної армії», «Брати з-над Дніпра», а також звернення «Український народ» (там само, арк.83–126, 133–134).

Окрему групу документів становлять матеріали ОУН Закарпатського краю за 1945–1946 рр. Серед них – відозва українських повстанців «Солдати і офіцери Війська Польського» за вересень 1945 р. (машинописна копія російською мовою), котра критикує політику СРСР стосовно їх країни та закликає вояків «зірвати маску з більшовиків у Польщі» й вступити «до спільного антибільшовицького блоку пригнічених народів» (там само, арк.5–7); летючка до населення за лінією Керзона «Український народе!» із закликом «Ні кроку зі своєї землі! Хай навіть б'ють і стріляють, палять і грабують, хай пробують силою виганяти... Будемо боротися всіма засобами і всіма силами» (там само, арк.16–19); відозви «Українці Сянїччини та Лісковщини» за квітень 1946 р. й «Поляки!» за червень того року. В останній зазначалося, що їх дурять «фальшивими словами за демократичну Польщу. Однак рішає про все не польський народ, але Сталін і його кліка» (там само, арк.30–31, 20–21). До цієї теми дотичні й інші матеріали ОУН, пов'язані з виселенням українського населення із Закарпаття, протидією цьому з боку ОУН та УПА й пошуком контактів із польськими антикомуністичними силами (там само, спр.1717, арк.84–108).

Таким чином, документи українського визвольного руху 1930–1940-х рр. у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України є важливою частиною всього комплексу матеріалів ОУН та УПА, які зберігаються в архівосховищах нашої країни й становлять значний науково-інформаційний інтерес.

A proposed article is the latest researching of a famous historian-archivist A.V.Kentii (1937–2010), who departed this life a year ago. He was a member of the working group of historians at the Government Commission on the activities of Ukrainian Nationalists and wrote several scientific papers on the history of the Ukrainian Military Organization, the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army. The author gives a complete overview of sources on the history of these organizations, which are kept in the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine.

